

Мих. Булгаков

Р І К 1918*)

(з роману — „Дні Турбіних“)

Великий був рік і страшний, рік по Різдві Христовім 1918. від початкуж революції 2-й. Був він багатий в літі сонцем, а в зимі снігом, і особливо високо стояли в небі дві зорі: зоря пастирська — вечірня Венера і червоний, тремтячий Марс...

Мов кількаповерхові соти, диміло, гомоніло й жило Місто. Чудове в морозі і млі на горах, над Дніпром... І на пять, і на шість, і на сім поверхів пялися будинки. В день їх вікна були чорні, а в ночі палали рядами в темно-синій височині. Ланцюжками, скільки сягало око, мов дорогоцінні каміння, сяли електричні кулі, високо підвішені на гаках сірих довгих стовбів. В день, з приємним рівним гудінням бігали трамваї... Зі спаду на спад, вигукуючи, їхали візники, а темні ковніри, сріблясте й чорне футро, робили жіночі обличча загадковими й гарними. Сади стояли мовчазні й спокійні, назантажені білим, нерушеним снігом. І було садів у Місті так багато, як в жаднім місті світа.

Сади пишалися на чудових горах, що звисли над Дніпром, й терасами підносячись, розширюючись, часом блимаючи міліонами соняшних плям, часом в ніжнім сумерку — царював Царський сад... Скисні стіни, заметені хугою падали на нижчі далекі тераси, а ті розходилися все далі й ширше, переходили в берегові гаї, над шляхом, що вився берегом великої ріки, і темна, скута стяжка тікала туди, в імлу, куди навіть з міських височин не сягне людське око, де сиві пороги, Запорожзька Січ, і Херсонес, і далеке море.

...Найгарніше блестів електричний білий хрест в руках величезного Володимира на Володимирськім горбку і було його видко далеко... В зимі хрест сяяв у чорній гушавині неба і холодно й спокійно панував над темними, рівними просторами московського берега, від якого перекинулися два мости. Один ланцюговий, тяжкий, Миколаївський, що провадив до Слобідки на цім боці, другий височезний, стрільчастий, по якому прибігали потяги звідтіля, де дуже, дуже далеко сиділа, розкинувши свою сорокату шапку, таємнича Москва.

І ось, в зимі 1918 року Місто жило чудним, неприродним життям... За камінними мурами всі мешкання були переповнені. Свої, давнішні, автохтонні мешканці тіснилися і тіснилися, волею чи неволею впускаючи нових зайдів, що вплили до Міста.

*) Підкреслені слова — в оригіналі по українськи.

Тікали сиві банкири зі своїми жінками, тікали талановиті махери, що полишали довірених помічників у Москві, яким доручено не рвати звязків з тим новим світом, що народжувався в московському царстві, домовласники, що покинули дома, промисловці й купці, адвокати, суспільні діячі. Тікали журналісти, московські й петербурзькі, продавці й трусливі. Кокоти. Чесні дами з аристократичних родин... Вся ота маса, просякаючи в шкалубину, тримала свою путь на Місто... Всю весну, починаючи від вибору гетьмана, воно наповнялося й наповнялося зайдами... Відчинялися нечислимі „паштетні“, що торгували до глибокої ночі, каварні, де подавали каву і де можна було купити жінку, нові театри-мініатюр...

Мріяли про Францію, про Париж, сумували на думку, що потрапити туди дуже тяжко, майже неможливо. Ще більше сумували підчас тих страшних і не зовсім ясних думок, що зненацька приходили в безсонні ночі на чужих софах:

— А що коли? А що коли? А що коли? розірветься цей залізний кордон... І звалиться сірі. Страшно...

Приходили такі думки в тих випадках, коли здалека, здалека чутно було м'яккі удари гармат — під Містом стріляли чомусь усе літо, блискуче й гаряче, коли всюди й скрізь хоронили спокій металеві німці, а в самому Місті безнастанно розлягалися глухі стріли на передмістях:

пах-пах-пах!

Хто до кого стріляв, нікому невідомо. Це по ночах. А в день заспокоювалися, бачили, як часом Хрещатиком або по Володимирській проходив полк німецьких гусарів. Большевиків ненавиділи...

Але ось чи моглиби то все тривати вічно, того не мігби ніхто сказати, і навіть сам гетьман, а як-же.

Річ в тім, що Місто-Містом, в нім і поліція-Варта, і міністерство, і навіть військо і часописі ріжних назв, а ось що робиться довкруги, в тій справжній Україні, яка простором більша за Францію, в якій десятки мільонів людей, — того не знав ніхто... І коли долітали смутні вістки з тих таємничих областей, які носять назву — село, про те, що грабують мужиків і без жалю карають їх, розстрілюючи з скорострелів, не лиш ніодин голос не розлягався в оборону українських мужиків, але нераз під шовковими абажурами в сальонах щирилися по вовчи зуби і чутно було як мурмотіли:

— Так им и надо! Так и надо, мало еще! .. Вот будут они помнить революцію. Выучат их немцы!

Німці!!

Й повсюду:

Німці!!

Німці!!

Гаразд: тут німці, а там, за далеким кордоном, де сині ліси, большевики. Тільки дві сили.

Так ось, неждано, несподівано з'явилася третя сила на величезній шахівниці...

Одного разу в травні, коли Місто прокинулося все сяюче, і сонце виїхало освітлювати царство гетьмана, коли горожани вже вирушили мов комахи, за своїми справами, розлягся по Місті страшний і зловорожий гук. Він був нечуваного тембра — і не гармата, і не грім, але такий сильний, що многі хвіртки відчинялися самі собою і всі шиби затремтіли. Потім гук повторився, пройшов знову по всьому верхньому Місту, скотився хвиляли в нижнє Місто-Поділ, і через голубий прекрасний Дніпро пішов в московську далечінь. Горожани прокинулися і на вулицях запанував жах... На Лисій горі стався вибух!

Друге знамено прийшло в літі, коли Місто, повне пишної, запорошеної зелені, греміло і гомоніло, і німецькі ляйтнанти випивали море содової води. Це друге знамено було на правду потворне.

Серед білого дня, на Миколаївській вулиці, вбили не кого іншого, як головного команданта німецької армії на Україні, фельдмаршала Айхгорна, нетикального й гордого генерала, страшного в своїй могутності, заступника самого цісаря Вільгельма!

Непомітно, як завжди скралася осінь. За золотистим серпнем прийшов ясний і запорошений вересень, а в вересні сталося вже не знамено, а сама подія, і була вона на перший погляд цілком незначна.

А саме, до міської тюрми одного ясного вересневого вечора прийшов підписаний відповідною гетманською владою папір, який наказував випустити з камери ч. 666 злочинця, що перетримувався там. От і все. Вязень, випущений на волю, носив найпростіше і найнезначніше ім'я. Сам він себе, а також і міські часописи називали на французький спосіб — Сімон.

Идут и поют
Юнкера гвардейской школы...
Трубы, литавры,
Тарелки гремят.

Гремять торбани, свистить соловій сталевим гвинтом, засмагають шомполами на смерть людей, їде, їде чорношлична кіннота на баских конях.

Віщий сон гремить, котиться до ліжка Олекси Турбіна. Спить Турбін блідий... і рожева лямпа горить. Спить цілий дім... Каламутна ніч... Валяються на підлозі коло ліжка Олекси недочитаний Достоєвський й кепкують „Біси“ ропучливими словами... Тихо спить Олена.

— Ну, так ось що я вам скажу: не було. Не було!

Не було цього Симона зовсім на світі... Просто міт, зроджений в тумані страшного 1918 року...

...І було інше — люта ненависть. Було чотириста тисяч німців, а довкола них чотири рази сорок разів чотириста тисячів мужиків з серцями, що палали невтишимою люттю. О, багато, багато накопичилося в тих серцях. І удари ляйтнантських стеків по обличчю, і шрапнельний скорий вогонь по непокірних селах, спина, оперезані шомполами гетьманських сердюків... І реквіровані коні, і відібране збіжжя, і поміщики з масними обличчями, що повертали в свої мастки за гетьмана, — дрозж ненависти при слові „офіцерня“.

— Ось, що було!

І мужицькі думоньки про те, що жадної панської реформи не треба, а потрібна та вічна сподівана мужицька реформа:

— Вся земля мужикам!

— Кождому по 100 десятин!

— Щоби жадних поміщиків і духу не було!

— І щоби за кожні оті сто десятин — певна „гербова бамага“ з печаткою — в володіння вічне, дідичне, від діда до батька, від батька до сина, до внука і так далі.

— Щоби жадна шпана з міста не приїздила жадати хліба...

— Щоби з міста привозили нафту.

...Були тужливі чутки, що дати раду з гетманською й німецькою напастю можуть тільки большевики, але в большевиків своя напасть:

— Жиди й комісари.

— От бідна головонька в українських мужиків!

Нізвідкіля нема ратунку!!

Були десятки тисяч людей, що повернули з війни і зміли стріляти...

— А вивчили саміж офіцери на приказ начальства!

Сотки тисяч мушкетів, закопаних у землю... мільони набоїв в тій самій землі...

І в тихжеж місточках народні вчителі, фельдшери, однодворці, українські семинаристи, що з волі долі стали хорунжими, здоровезні сини пасічників, капітани з українськими прізвиськами... Всі говорять на українській мові, всі люблять Україну, чарівну, вимріяну, без панів, без офіцерів-москалів — і тисячі бувших полонених українців, що повернули з Галичини.

Це все як додаток до десятків тисяч мужиків?... О го-го!

Ось що було. А вязень..

Просто слово, в яким злилося і невтишима завзятість, і жадоба мужицької помсти і сподіванки тих вірних синів своєї соняшної, горячої України, що ненавиділи Москву,

якаб вона не була,—большевицька, царська чи яка там ще.

Отже скінчилися всякі знамена і наступили події... Гальські півні в червоних штанах, на далекім європейськім заході, задзьобали грубих кованих німців до півсмерти.

Ось тоді то прошив ток мозки наймудріших з тих, що з твердми жовтими куфрами і з пухкенькими жінками проскочили крізь колючий большевицький табор в Місто. Вони зрозуміли, що доля їх звязана з переможеними і серця їх затремтіли жахом...

Кінець. Німці покидають Україну... Значить — одним тикати, а другим зустрічати нових, незнаних гостей в Місті. Значить, комусь доведеться вмірати...

Так, смерть не забарилася. Бона пішла по осінніх, а потім зимових українських дорогах разом із сухою завією. Стала стукотіти в гаях скорострілами. Її саму не було видно, але її звістував мужичий гнів... Запалахкотіли легенькі червоні півники. Потім показався в багровім заходячій сонці повішений жид шинкар. Попи дзвонили в дзвони... А поруч, в приміщеннях шкіл з шибамі, вибитими рушничними стрілами, співали революційні пісні...

Ще у вересні ніхто не уявляв собі, що може спорудити троє людей, що мали талант зявитися в час, навіть у такім незначнім місці, як Біла Церква...

Полетіли депеші. Втікли брилянти і гроші. Рвалися на південь, на південь, в приморське місто Одесу.

Вільгельм, Вільгельм. Боже, Німці відходять, ви знаєте?! Якісь сучі сини зупинили потяг під Болдянкою і начи сто його обрабували. Чорні сінгалези в Одесі. Невідоме таємниче імя—Енно. Одеса. Одеса. Генерал Денікін. Знову Вільгельм. Німці підуть, Французи прийдуть.

— Большевики прийдуть, голубчику.

— А бодай вас!

„Авантюра Петлюры идет к краху... Мобилизация объявленная им в деревнях не имеет никакого успеха“...

Так, був туман. Острий мороз, косматі лапи, безмісячний, темний, а потім передрозсвітний сніг, за Містом в даліні бані синіх церков.

Полковник Козир-Лешко прокинувся в п'ятнацяти верствах від Міста якраз удосвіта, коли квасеньке парне світло продерлося в підсліпуваті віконця хати в селі Попелюхи. Пробудження Козиря збіглося зі словами:

— Диспозиція.

З торби зі сіткою й слюдою Козир витягнув під віконцем мапу, знайшов на ній село Борхуни, за Борхунами знайшов Білий Гай, перевірів нігтем рогулю доріг, осіяну мов

мухами, точками кущів по боках, а потім і величезну чорну пляму—Місто.

Козир мав тепер воювати. Він віднісся до цього бадьоро, широко позіхнув і забряхкотів складною зброєю, перекидаючи ремінці через плечі. Спав він у плащі цю ніч, навіть не скидаючи острогів. Баба закрутилася з кринкою молока...

Все життя до 1914 року Козир був сільським учителем... А світанок 14 грудня 1918 року під віконцем застав Козиря полковником петлюрівської армії, і ніхто в світі (а найменше сам Козир) не мігби сказати, як то сталося. А сталося це тому, що війна для нього, Козиря, була покликанням, а учительство лише довгою і великою помилкою. Так зрештою часто буває в нашій життю...

Курилися білі хатки в селі Попелюхи і виїздив відділ полковника Козиря шаблук з чотириста. В рядах над лавами курилася махорка і нервово ходив під Козирем гнідий п'ятивершковий огир. Скрипіли санки обоза, на півверстви тягнулися за полком. Полк хитався в сідлах і зараже за Попелюхами розгорнувся на переді колони двокольоровий прапор—плат голубий, плат жовтий, на державку.

Ой за гаєм, гаєм
Гаєм зелененьким

А в п'ятім ряді шарпнули баси:
Там орала дівчинонька
Воляком чорненьким!

— Фю!... ах! Ах, тах, тах!.. — Засвистів веселим солов'єм їздець біля прапора. Захиталися списи і тряслися чорні шлики трумневого кольору з позументом і трумневими кістками. Хрустів сніг під тисячу кованих копит. Вдарив радісний торбан...

Пройшли Білий Гай, роздерлася завіса туману і по всіх шляхах зачорніло, зашелестіло. Коло Гая, на перехресті пропустили наперед себе тисячі з півтори людей в піхотних рядах. Були ці люди, в передніх рядах зодягнені в сині однакові жупани з доброго німецького сукна, тонші обличчам, рухливі, вміло несли рушниці, — галичани.

— С л а в а! — гукала переходячи піхота жовтоблакитному прапорові.

— С л а в а! — гукав Гай луною.

Славі відповіли гармати ззаду і ліворуч...

Ні, ніхто не зрозуміє, що робилося в Місті в день 14 грудня. Дзвеніли штабні телефони, хоч, правда, все рідше, і рідше, і рідше...

Рідше!

Рідше!

Дрррр!

— Тіу...

— Что у вас делается?

- Тіу...
- Пошлите патрони полковнику...
- Степанову...
- Иванову ..
- Антонову!
- Стратонову!..

— На Дон... На Дон-би, братцы... Что-то ни черта у нас не виходит...

- Тіу...
- А, к матери штабную сволеч!
- На Дон!

Все рідше і рідше, а в полудне вже зовсім рідко...

І ось в полудне з Печерська зачав музику веселий скоростріл.

Прохожі зупинялися і зачинали нюхати повітря. І дещо на тротуарах відразу порідшало.

Що? Хто?

— Арррррррррррр-па-па-па-па-па! Па! Па!

— Кто?

— Як хто? Що ж ви, добродію, не знаєте? Це полковник Болботун...

І увійшов в Місто і пішов вулицею Болботун і йшов без опору до самої Воєнної Школи, в усі вулички висилаючи кінні стежі. І наткнувся Болботун на опір тільки коло миколаївської облупленої школи. Тут Болботун стрів скоростріл і рідкий вогонь якоїсь розстрільної. В головнім рої Болботуна в першій сотні забили козака Буценка, п'ятьох ранили, а двом коням перебили ноги. Болботун трохи затримався. Здалося йому, що не знати, які сили стояли напроти. А на ділі салютували полковникові з синім шликом трицять люда юнкерів і чотирьох офіцерів з одним скорострілом.

Ряди Болботуна на команду злізли з коней, лягли, прикрилися і почали стрілянину з юнкерами. Печерськ задуднів лоскотом, луна загреміла по стінах і в районі Міліонної вулиці закипіло як у чайнику.

І зараз Болботуніві вчинки відбилися в Місті:

Зачали бухати залізні завіси на Єлисаветській, Виноградній й Левашовій вулицях. Веселі крамниці осліпли. Відразу опорожніли тротуари і стали непривітно-гомінкими. Дозорці хутко замикали брами.

І в осередку Міста був відгомін:

стали гаснути півники в штабових телефонах.

Пищать з батарей в штаб дивізіона. Що за чортовина, не відповідають! Пищать в вуха із Дружини в штаб команданта, чогось жадають. А голос у відповідь мурмотить якусь нісенітницю;

- Ваші офіцери в наплечниках?
- А хіба що?

— Ті-у...

— Ті-у:

— Вислати негайно відділ на Печерськ!

— А що таке?

— Ті-у...

По вулицях поповзло: Болботун, Болботун...

Звідки довідалися, що це якраз Болботун, а не хто інший? Невідомо, але довідалися. Може ось чому: з полудня серед прохожих і гав звичайного міського типу з'являлися вже якісь в пальті, з баранячими ковнірами. Ходили, нишпорили. Вуса в них вділ, як на образках Лебідя Юрчика. Юнкерів, кадетів, золотонаплечних офцерів проводили поглядами довгими й липкими. Шепотіли:

— Це Болботун в місто прийшов!

І шепотіли це без жадного жалю. Навпаки, в очах у них читалося явне — Слава!

— Сла-ва-ва-ва-ва-ва-ва-ва-ва-ва... — холми Печерська.

Патруля Болботуна з сотником Галаньбою на чолі пішла Мільонною вулицею і не було ніодної душі на Мільонній вулиці. І тут, уявіть собі, відчинилася брама і вибіг на зустріч п'ятьом кінним хвостатим гайдамакам ніхто інший, як славнозвісний махер-„подрядчік“ Яков Григоревич Фельдман...

На Мільонній досить таки небезпечно, хоч вона і попередня, а бють вздовж з Печерської площі до Київського Спуску.

Аби лиш проскочити...

— Стій! Ти куди?

Галаньба схилився на сідлі. У Фельдмана потемніло обличчя. Його очі заскакали. В очах стрибали зелені хвости гайдамаків.

— Я, панове, мирний житель. Жінка родить. Мені до повітухи треба.

— Посвідчення!

Фельдман витяг портфель з документами, розгорнув, взяв перший аркуш і нагло затрясся, тут лише згадав... ах, Боже мій, Боже мій!

Галаньба умлівіч схопив документ.

— Прєявителю сего господину Фельдману Якову Григоревичу разрешается свободный выезд и везд из города по делам снабженія броневых частей гарнизона города, а равно и хождение по городу после 12 часов ночи.

Начснабження генерал-майор

Илларіонов

Адютант-поручик

Лещинський

Постачав Фельдман генералові Кутузову сало і вазеліну для смавання гармат.

— Пане сотник, це не той документ, дозвольте...

— Ні, той! — з чортівською усмішкою мовив Галаньба, — не журись, самі письменні, прочитаємо!

Добрий Боже! Сотвори чудо! 11 тисяч карбованців... Все беріть! Лиш дайте жити! Дайте. Шма-Ісроел...

Не дав.

Добре й то, що Фельдман вмер легкою смертю.

Слухаючи телефонний голос, унтер-офіцер Турбін Миколай вивів 28 юнкерів і попровадив їх через місто згідно з маршрутою. Маршрута привела Турбіна з юнкерами на перехрестя, ніби вимерле. Ніякого життя на нім не було, але туркоту було багато. Довкола—в небі по дахах, по мурах — греміли скоростріли... Юнкери осторожно гляділи в даль, підносячи голови від землі, чекаючи, що властиво станеться?

— Ждатимемо тут,—сказав Миколка юнкерам, стараючись, щоб його голос звучав певніше, але той не дуже то певно звучав, бо довкруги всеж таки було трошки не так, якби належалось, глуповато яюсь. Де відділ? Де неприятель? Дивно, що нібито ззаду стріляють?..

І начальник діждався. В бічній вуличці, що вела з перехрестя на Берестейську стрілку, зненацька загреміли стріли і посипалися по вуличці сірі постаті в шаленім бігу. Вони летіли просто на Миколкиних юнкерів і рушниці стирчали в них у різні боки.

„Обійшли?“ — гримнуло в Миколчиній голові, він шарпнувся, не знаючи, яку дати команду. Але умлівіч розглядів він золоті плями на плечах у деяких, що бігли, і зрозумів, що це свої.

Важкі, здоровезні, задихані в бігу, константинівські юнкери в папах, нагло зупинилися, приклякли на одно коліно, дали дві сальви по вуличці, звідки прибігли. Потім, зірвалися на ноги і, кидаючи рушниці, кинулися через перехрестя, повз Миколчин відділ. По дорозі здирали з себе наплечники, торби і пояси, кидали їх на уїжджений сніг. Величезний, сірий, вайлуватий юнкер, перебігаючи попри Миколку, повертаючи голову до Миколчиного відділу, голосно, задихаючись, кричав:

— Біжіть, біжіть з нами! Ратуйся, хто може!..

Нарешті з перехрестя вбіг останній, в блідавих золотистих наплечниках. Відразу загостреним поглядом Миколка пізнав в нім комадира 2-го відділу 1-ої дружини, полковника Най-Турса...

І тут сталося неймовірне, потворне. Най-Турс вбіг в роздопане перехрестя в шинелі, підбганій з двох боків, як у французьких піхотинців. Зімнята шапка сиділа у нього на самій потилиці і трималася на ремінці під підборіддям.

В правій руці був кольт і отворена кобура біла його по стегну...

Най-Турс підскочив грудьми до грудей до Миколки, махнув лівою вільною рукою і здер в Миколки перш лівий, а потім правий наплечник... Не зїхав Миколка з глузду в ту хвилину тільки тому, що не мав на це часу, такі наглі були вчинки полковника Най-Турса...

Потім махнувши кольтом, Най-Турс заскавулив, мов кавалерійська сурма:

— По Фонарній! Лише по Фонарній! Ратуйтеся по хатах! Бій скінчений! Бігом руш!..

За півхвилини на перехрестю валялися торби з набо-
ями, пояси і чиясь роздерта шапка. По Фонарній вуличці,
втікаючи в подвір'я, що вели на Розїзжу вулицю, тікали
юнкери...

Темно. Темно в усім мешканні. В кухні тільки лампа...
В спальні в Олени в печі горять дрова. Крізь заслону ви-
стрибують плями і гарячо танцюють на долівці. Олена си-
дить, наплакавшись за Олексою, на дзиглику, підперши
щоку рукою, а Миколка біля її ніг на долівці в червоній, во-
гняній плямі...

Болботун... полковник. У Щоголевих сьогодні гово-
рили, що це ніхто інший, як великий князь Михаїл Алексан-
дрович... Як кажуть, вісімсот тисяч війська... Нас одурили
піславши на смерть...

Звідкиж взялася ця страшна армія?.. Зіткалася з мо-
розної мли... Ах, страшний цей край, Україна!

(З російського Ж. З.)

Л. Мосендз

Нівелір

I.

Я бачив море: скляне, спокійне,
без сліду хвилі, без сліду руху;
в беззвучність мертву і безнадійну
даремно вістря втиналось слуху.

Я бачив землю: сама рівнина..
В безкраїм сірім навкруг просторі
хоч би зелена пляма дернини,
хоч би де тіні лягли на гори!..

Я бачив небо: мов мертве око
стояло низько шарлатне коло,
не підіймалось як перш високо,
не розсипало проміння вколо.

І без надії і без одчаю
всьому байдужа як рівень, міра
ввесь простір вкрила ген-ген до краю
ввесь простір вкрила тінь Нівеліра.